ROBERT O. PAXTON

DE ANATOMIE VAN HET FASCISME

Vertaald door Edzard Krol

2025 Prometheus Amsterdam

Voor Sarah

Eerste druk 2005
Tweede druk 2025

Alle rechten voorbehouden. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

Oorspronkelijke titel *The Anatomy of Fascism*
© 2004 Robert O. Paxton
© 2005 Nederlandse vertaling Uitgeverij Prometheus en Edzard Krol
Omslagontwerp DPS Design & Prepress Studio
Illustratie omslag Waldemar Post
Zetwerk Mat-Zet bv
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 5891 0

Woord vooraf

Jarenlang heb ik aan de universiteit colleges gegeven over het fascisme, de ene keer aan afgestudeerden, de andere keer aan studenten. Hoe meer ik over het fascisme las en hoe meer ik er met studenten over sprak, des te meer begon ik me erover te verbazen. Terwijl een eindeloze reeks briljante monografieën verschillende aspecten van het Italië van Mussolini, het Duitsland van Hitler en soortgelijke onderwerpen beschreef, vond ik de boeken over het fascisme als verschijnsel op zichzelf, vergeleken met de monografieën, nogal abstract, stereotiep en bloedeloos.

Dit boek is een poging om de literatuur in dit vakgebied nader te betrekken bij de discussie over het fascisme in het algemeen, en het fascisme zo te beschrijven dat er recht wordt gedaan aan de verschijningsvormen en complexiteit ervan. Het probeert uit te zoeken hoe het werkte. Daarom gaat het, anders dan gebruikelijk, dieper in op de daden van de fascisten dan op wat ze zeiden. Het besteedt ook meer dan gewoonlijk aandacht aan de medestanders en medeplichtigen van het fascisme, en aan de manieren waarop fascistische regimes in wisselwerking stonden met de samenlevingen die ze wilden veranderen.

Dit is een essay, geen encyclopedie. Veel lezers zullen hun favoriete onderwerp hier vluchtiger beschreven zien dan ze lief is. Ik hoop dat ze door wat ik heb beschreven meer gaan lezen. Dat is het doel van de eindnoten en het uitgebreide kritische bibliografische essay.

Omdat ik gedurende vele jaren op verschillende momenten met dit thema bezig ben geweest, heb ik meer dan anders gebruikgemaakt van intellectuele en persoonlijke ondersteuning. De Rockefeller Foundation stelde me in staat om in de Villa Serbelloni, aan het Comomeer, precies aan de overzijde van de plaats waar de partizanen

in 1945 Mussolini ombrachten, de hoofdstukken in grote lijnen uit te werken. De École des Hautes Études en Sciences Sociales in Parijs, het Instituto Universitario Europeo in Florence en een aantal Amerikaanse universiteiten hebben me enkele van deze ideeën in de collegezalen en aula's laten uitproberen. Een hele generatie van studenten van de Colombia University stelde mijn interpretaties op de proef.

Philippe Burrin, Paul Corner, Patrizia Dogliani en Henry Ashby Turner jr. waren zo vriendelijk een vroegere versie van dit werk te beoordelen. Carol Gluck, Herbert S. Klein en Ken Ruoff lazen delen van het manuscript. Allemaal hebben ze me behoed voor beschamende fouten, en ik heb de meeste van hun voorstellen overgenomen. Dit zou vast een beter boek zijn geweest als ik ze allemaal had overgenomen. Ik ben in verschillende opzichten ook dank verschuldigd aan Drue Heinz, Stuart J. Woolf, Stuart Proffitt, Bruce Lawder, Carlo Moos, Fred Wakeman, Jeffrey Bale, Joe Colton, Stanley Hoffmann, Juan Linz en de onderzoeksmedewerkers van de Columbia University libraries. De fouten die zijn blijven staan, komen enkel voor rekening van de auteur.

Bovenal was Sarah Plimpton een standvastige steun en een wijs, scherpzinnig en kritisch lezer.

New York, februari 2003

1

Inleiding

De uitvinding van het fascisme

Het fascisme was de grootste politieke vernieuwing van de twintigste eeuw en heeft in diezelfde periode veel leed veroorzaakt. De andere hoofdstromingen van de moderne westerse cultuur – conservatisme, liberalisme, socialisme – kwamen allemaal tot wasdom tussen het einde van de achttiende en het midden van de negentiende eeuw. Maar nog in 1890 kon men zich van het fascisme geen voorstelling maken. Volgens het voorwoord bij zijn nieuwe uitgave van *Der Bürgerkrieg in Frankreich* van Karl Marx uit 1895 was Friedrich Engels er heilig van overtuigd dat meer stemrecht slechts kon leiden tot meer linkse kiezers. Engels wist zeker dat de tijd rijp was voor een groot aantal stemmen voor de socialisten. 'Als het [de toename van het aantal socialistische stemmen] zo doorgaat, dan zullen we [de socialisten] tegen het eind van deze [negentiende] eeuw het grootste deel van de middenklasse, de lagere middenstand en de boeren veroveren, en uitgroeien tot een beslissende macht in het land.' Conservatieven, schreef Engels, hadden gemerkt dat de legaliteit hen tegenwerkte. Omgekeerd 'nemen bij deze legaliteit onze [de socialisten] krachten toe en blaken wij van gezondheid. Hun [de conservatieven] blijft niets anders over dan de legaliteit te doorbreken.'[1] Terwijl Engels aldus verwachtte dat de vijanden van links een preventieve aanval zouden lanceren, kon hij zich in 1895 niet voorstellen dat hiervoor massale bijval zou komen. Een tegen links gerichte dictatuur, toegejuicht door het volk – dat was de onverwachte combinatie waarmee het fascisme een generatie later kwam.

Er vallen slechts een paar vage waarschuwingen vooraf te bespeuren. Een ervan was afkomstig van een leergierige Franse aristocraat, Alexis de Tocqueville. Hoewel De Tocqueville in 1831 veel bewon-

derenswaardigs aantrof bij zijn bezoek aan de Verenigde Staten, vond hij het moeilijk te verteren dat een meerderheid in een democratie, bij afwezigheid van een onafhankelijke sociale elite, het recht had om onder sociale druk inschikkelijkheid af te dwingen.

> Het soort onderdrukking waarmee democratische mensen worden bedreigd, is nog nooit eerder op deze aarde vertoond; onze tijdgenoten zullen het beeld niet in hun geheugen aantreffen. Ikzelf zoek vergeefs naar een term waarmee ik het idee dat ik ontwikkel precies kan weergeven en dat het bevat; de oude woorden despotisme en tirannie passen niet. Het is iets nieuws, dus moet ik het proberen te definiëren, want benoemen kan ik het niet.[2]

Een andere aankondiging kwam ter elfder ure van een Frans ingenieur die zijn gedachten over de samenleving aan het papier toevertrouwde, Georges Sorel. In 1908 bekritiseerde Sorel Marx omdat hij niet had voorzien dat 'een revolutie die totstandkomt in tijden van morele achteruitgang' kon leiden tot 'een terugkeer naar het verleden of zelfs tot sociale behoudzucht als ideaal'.[3]

Het woord 'fascisme'[4] stamt af van het Italiaanse *fascio*, letterlijk 'bundel' of 'schoof'. Wat minder direct is de verwantschap met het Latijnse *fasces*, een bijl gevat in een bundel twijgen die tijdens Romeinse openbare processies voor de magistraten uit werd gedragen, ten teken van hun gezag en de eenheid van de staat. Voor 1914 was het meestal links dat zich de symboliek van de Romeinse fasces toeeigende. Marianne, symbool voor de Franse Republiek, werd in de negentiende eeuw vaak afgebeeld terwijl ze de fasces droeg, om de kracht van de republikeinse solidariteit ten opzichte van haar aristocratische en klerikale vijanden weer te geven.[5] Fasces staan prominent afgebeeld op het Sheldonian Theater (1664-1669) van Christopher Wren aan de Universiteit van Oxford. Ze verschenen ook op het Lincolnmonument in Washington (1922) en op de Amerikaanse kwart dollar die in 1932 werd gemunt.[6]

Tegen het einde van de negentiende eeuw gebruikten Italiaanse revolutionairen de term 'fascio' om het saamhorigheidsgevoel van de betrokken activisten op te wekken. De kleine boeren in Sicilië die in 1893-1894 in opstand kwamen tegen hun landheren noemden zich de Fasci Siciliani. Toen in de nadagen van 1914 een groep linkse nationalisten, bij wie zich al snel de socialistische paria Benito Mussolini aansloot,[7] wilde dat Italië aan geallieerde zijde deelnam aan de Eerste Wereldoorlog, kozen zij een naam waarmee ze zowel de heftigheid als de solidariteit van hun campagne wilden uitdrukken: de

Fascio Rivoluzionario d'Azione Interventista (Revolutionaire Bond voor Interventionistische Actie).[8] Aan het einde van de Eerste Wereldoorlog verzon Mussolini de term *fascismo* om de gemoedstoestand te beschrijven van de kleine troep nationalistische ex-soldaten en syndicalistische[9] pro-oorlogrevolutionairen die hij om zich heen verzamelde. Zelfs toen had hij niet het alleenrecht op het woord 'fascio', dat gebruikt bleef worden voor activistische groeperingen van uiteenlopende politieke kleur.[10]

Officieel zag het Fascisme op zondag 23 maart 1919 in Milaan het levenslicht. Die ochtend waren iets meer dan honderd mensen[11] bijeengekomen in de vergaderzaal van de Milanese Industriële en Commerciële Bond, die uitkeek over de Piazza San Sepolcro. Er waren oorlogsveteranen, syndicalisten die de oorlog hadden gesteund en Futuristische[12] intellectuelen, plus enkele verslaggevers en de louter nieuwsgierigen. Zij waren daar om 'de oorlog tegen het socialisme af te kondigen […] omdat het tegen het nationalisme was geweest'.[13] Nu noemde Mussolini zijn beweging Fasci di Combattimento, wat zoiets als 'strijdbroeders' betekent.

Het Fascistische programma, dat twee maanden later werd uitgebracht, bestond uit een allegaartje van veteranenpatriottisme en radicale sociale experimenten, een soort 'nationaal socialisme'. Het nationale deel ervan riep op om de Italiaanse expansionistische doelen in de Balkan en rond de Middellandse Zee te verwezenlijken, wat juist enkele maanden voordien was gedwarsboomd op de Parijse Vredesconferentie. Radicaal waren de plannen voor vrouwenkiesrecht en kiesrecht vanaf achttienjarige leeftijd, afschaffing van de senaat, het bijeenroepen van een constituerende vergadering om een nieuwe constitutie voor Italië te ontwerpen (waarschijnlijk zonder monarchie), de achturige werkdag, participatie van de arbeiders bij 'het wettelijk beheer van het bedrijfsleven', de 'gedeeltelijke onteigening van allerlei soorten bezittingen' door een zware en progressieve belasting op kapitaal, de confiscatie van bepaalde kerkelijke eigendommen en de inbeslagname van 85 procent van de oorlogsbuit.[14]

De beweging van Mussolini beperkte zich niet tot nationalisme en aanvallen op bezit. Die bruiste van de bereidheid tot gewelddadig ingrijpen, het anti-intellectualisme, de verwerping van compromissen en de verachting van de gevestigde orde. Zaken die kenmerkend waren voor de drie groepen waaruit zijn eerste volgelingen grotendeels bestond: oorlogsveteranen, pro-oorlogsyndicalisten en Futuristische intellectuelen.

Mussolini – zelf een voormalig soldaat die trots was op zijn veertig wonden[15] – hoopte als veteranenleider in de politiek terug te ke-

ren. Een flink deel van zijn volgelingen was afkomstig van de Arditi – speciale aan het front geharde commando-eenheden die aanspraak maakten op het recht het land dat ze hadden gered te leiden.

De pro-oorlogsyndicalisten waren tijdens de pogingen in mei 1915 om Italië bij de oorlog te betrekken de nauwste bondgenoten geweest van Mussolini. Het syndicalisme was voor de Eerste Wereldoorlog voor de arbeidersklasse de belangrijkste concurrent van het parlementair socialisme in Europa. Waar de meeste socialisten in 1914 verenigd waren in politieke partijen die streden voor parlementaire zetels, daar waren de syndicalisten afkomstig van de vakbonden ('syndicaten'). Parlementair socialisten zetten zich, in afwachting van de historische ontwikkelingen die marxisten voorspelden en die het kapitalisme achterhaald zouden maken, in voor geleidelijke hervormingen. Syndicalisten, die minachting hadden voor de compromissen waarmee parlementaire handelingen gepaard gingen en voor de overtuiging van de meeste socialisten, geloofden daarentegen dat er sprake zou zijn van een geleidelijke evolutie en dat ze met vastberadenheid het kapitalisme konden overwinnen. Door zich te concentreren op hun uiteindelijke doel, in plaats van op onbelangrijke sores van de werkvloer die elk bedrijf heeft, konden ze 'één grote bond' vormen en het kapitalisme met een geweldige dreun onderuithalen. Na de ineenstorting van het kapitalisme zouden de in hun 'syndicates' verenigde arbeiders als de enige functionerende productie-eenheden overblijven en veranderen in een vrije collectivistische maatschappij.[16] In mei 1915, toen alle Italiaanse parlementair socialisten en de meeste Italiaanse syndicalisten faliekant tegen Italiaanse deelname aan de Eerste Wereldoorlog waren, concludeerden enkele hartstochtelijke geesten rondom Mussolini dat er in Italië door deelname aan de oorlog eerder een sociale revolutie zou komen dan wanneer het de neutraliteit zou handhaven. Ze waren 'nationaal syndicalisten' geworden.[17]

De derde component van de eerste Fascisten van Mussolini bestond uit jonge antikleinburgerlijke intellectuelen en estheten zoals de Futuristen. De Futuristen bestonden uit artiesten en schrijvers die het 'Futuristisch Manifest' van Filippo Tomasso Marinetti omhelsden, waarvan het eerste deel in 1909 in Parijs was gepubliceerd. De volgelingen van Marinetti verwierpen de culturele erfenis van het verleden die in musea en bibliotheken verzameld was en prezen de bevrijdende en vitaliserende kwaliteiten van snelheid en geweld. 'Een raceauto […] is mooier dan de Nikè van Samothrace.'[18] Ze hadden in 1914 graag aan de oorlog deelgenomen en ze bleven Mussolini in 1919 volgen.

Een andere intellectuele stroming die leden aan Mussolini lever-

de, bestond uit lieden die de opzichtige compromissen van het Italiaanse parlementarisme bekritiseerden, die droomden van een 'tweede Risorgimento'.[19] Volgens hun interpretatie had de eerste Risorgimento Italië overgeleverd aan een kleine oligarchie waarvan de zielloze politieke spelletjes niet pasten bij het culturele prestige van Italië en de ambitie een grote mogendheid te worden. Het werd tijd om de 'nationale revolutie' te voltooien en Italië een 'nieuwe staat' te geven. Een staat die geschikt was om het energieke leiderschap, de gemotiveerde burgers en de verenigde nationale gemeenschap die Italië verdiende in onder te brengen. Veel van deze voorstanders van een 'tweede Risorgimento' schreven voor het Florentijnse culturele tijdschrift *La Voce*. De jonge Mussolini was hierop geabonneerd en hij correspondeerde met de redacteur, Giovanni Prezzolini. Na de oorlog verschafte hun aanbeveling prestige aan de opkomende Fascistische beweging. Dat bevorderde de acceptatie van een 'radicale nationale revolutie' onder de kleinburgerlijke nationalisten.[20]

Op 15 april 1919, kort na de oprichtingsvergadering van het Fascisme aan de Piazza San Sepolcro, vielen enkele vrienden van Mussolini, onder wie Marinetti en de chef van de Arditi, Ferruccio Vecchi, het Milanese kantoor van het socialistische dagblad *Avanti* binnen, waarvan Mussolini tussen 1912 en 1914 zelf redacteur was geweest. Ze vernielden de persen en de uitrusting van de krant. Vier mensen werden gedood, onder wie een soldaat, en 39 mensen raakten gewond.[21] Zo stapte het Italiaanse Fascisme met een gewelddadige actie tegen zowel het socialisme als de burgerlijke wettigheid de geschiedenis binnen, namens een hoger nationaal heil dat het opeiste.

Het Fascisme kreeg zijn naam en zette in Italië zijn eerste stappen. Maar Mussolini was geen eenzame avonturier. Onafhankelijk van Mussolini's Fascisme ontstonden in het naoorlogse Europa vergelijkbare bewegingen, met dezelfde mix van nationalisme, antikapitalisme, onafhankelijkheid en actief geweld tegen zowel burgerlijke als socialistische vijanden. (In hoofdstuk 2 zal ik uitgebreider ingaan op de verschillende vroege vormen van het fascisme.)

Iets meer dan drie jaar na de bijeenkomst aan de Piazza San Sepolcro kwam de Fascistische Partij van Mussolini in Italië aan de macht. Elf jaar later nam een andere fascistische partij het roer in Duitsland over.[22] Al snel klonk overal in Europa en zelfs in andere delen van de wereld het geluid van opkomende dictators en marcherende groepen die dachten dat ze net als Mussolini en Hitler afstevenden op de macht. Nog weer zes jaar later had Hitler Europa in een oorlog gestort waarin uiteindelijk een groot deel van de wereld zou worden ondergedompeld. Voor het einde van deze oorlog had de

mensheid niet alleen geleden onder de gebruikelijke gruwelijkheden van oorlogen, dankzij technologie en geestdrift op nooit eerder voorgekomen schaal, maar ook onder een poging om met geïndustrialiseerde slachtpartijen een heel volk, zijn cultuur en zelfs de herinnering eraan te vernietigen.

Zich bezinnend op Mussolini, een voormalig schoolmeester en bohémienachtige kleine romanschrijver, eens een socialistisch spreker en redacteur, en Hitler, een voormalig korporaal en gesjeesde kunststudent, met aan hun zijde de gehemde schurken, aan het roer van grote Europese mogendheden, namen vele geleerde en gevoelige mensen eenvoudigweg aan dat 'een horde barbaren […] hun tenten in het land had opgeslagen'.[23] In zijn dagboek schreef de schrijver Thomas Mann op 27 maart 1933, twee maanden nadat Hitler Duits kanselier was geworden, dat hij ooggetuige was geweest van een revolutie zoals die zich nog niet eerder had voorgedaan, 'zonder onderliggende ideeën, tegen ideeën, tegen alles wat nobeler, beter en respectabeler was, tegen vrijheid, waarheid en gerechtigheid'. Het 'platte tuig' had de macht gegrepen, 'onder toejuiching van de grote massa'.[24]

In zijn binnenlandse ballingsoord in Napels merkte de eminente liberale Italiaanse filosoof-historicus Benedetto Croce snerend op dat Mussolini een vierde type slecht bestuur had toegevoegd aan het beroemde trio van Aristoteles: tirannie, oligarchie en democratie: 'onagrocratie', regeren met knetterende scheten.[25] Croce concludeerde later dat het Fascisme slechts een 'parenthesis' was geweest, een intermezzo in de Italiaanse geschiedenis, het tijdelijke gevolg van morele neergang uitvergroot door de ontwrichting van de Eerste Wereldoorlog. Op vergelijkbare wijze oordeelde de liberale Duitse geschiedkundige Friedrich Meinecke, nadat Hitler Duitsland rampspoed had gebracht, dat het nazisme was ontstaan vanuit morele degeneratie waarin onwetende en oppervlakkige deskundigen, *Machtsmenschen*, gesteund door een massale gemeenschap die uit was op sensatie, gewonnen hadden van evenwichtige en rationele sociaal denkenden, *Kulturmenschen*.[26] De oplossing was, zo veronderstelden beiden, het in ere herstellen van een maatschappij waar 'de besten' de leiding hadden.

Andere waarnemers wisten vanaf het begin dat er meer aan de hand was dan de toevallige aanwezigheid van enkele schurken, en iets wat zich nauwkeuriger liet omschrijven dan het verval van de morele orde. Marxisten, de eerste slachtoffers van de fascisten, waren gewend om de geschiedenis te beschouwen als een zich op grootse wijze ontvouwend ondoorgrondelijk proces van botsende economische systemen. Zelfs nog voordat Mussolini de macht volledig in

handen had, definieerden zij het fascisme als 'het instrument waarmee de grote bourgeoisie het proletariaat bestrijdt als de beschikbare wettelijke middelen in de staat niet volstaan om ze te onderwerpen'.[27] In de dagen van Stalin hardde dit uit tot een ijzeren formule die een halve eeuw lang tot het communistische gedachtegoed zou behoren: 'Fascisme is de openlijke dictatuur van de meest reactionaire, meest chauvinistische en meest imperialistische elementen van het financieel kapitaal.'[28]

Hoewel in de loop van de jaren veel andere verklaringen en omschrijvingen zijn voorgesteld, is het zelfs nu nog zo, meer dan tachtig jaar na de bijeenkomst aan de Piazza San Sepolcro, dat geen enkele hiervan aanspraak kan maken op algemene instemming als een omschrijving van een fenomeen dat vanuit het niets scheen op te duiken, meerdere en gevarieerde verschijningsvormen aannam, haat en geweld opriep en verheerlijkte in de naam van de nationale zaak, en tegelijkertijd aantrekkingskracht uitoefende op gerenommeerde en goed opgeleide staatslieden, ondernemers, artiesten en intellectuelen. Nadat we meer te weten zijn gekomen over ons onderwerp, zal ik me in hoofdstuk 8 buigen over deze vele verklaringen.

Daar komt bij dat fascistische bewegingen er afhankelijk van de nationale achtergrond zo verschillend uitzagen dat sommigen zelfs betwijfelden of de term 'fascisme' meer is dan een belasterend scheldwoord. Het scheldwoord wordt zo gemakkelijk in de mond genomen dat vrijwel iedere gezagsdrager, of vrijwel iedereen die het gezag wil tarten, iemands fascist is geweest. Misschien, zo stellen de twijfelaars voor, zou het beter zijn de term te schrappen.[29]

Het is de bedoeling van dit boek om met een frisse blik naar het fascisme te kijken, waardoor het concept voor zinvol gebruik behouden blijft en in brede zin kan staan voor de aantrekkingskracht, de ingewikkelde historische weg die het heeft afgelegd en de verschrikking waarop het uitliep.

Voorstellingen van het fascisme

Iedereen meent met zekerheid te weten wat fascisme is. Als de meest zelfbewuste zichtbare vorm van alle politieke systemen komt het fascisme in levendige directe beelden tot ons: een chauvinistische volksmenner die enthousiast een extatische menigte toespreekt, militanten in gekleurde hemden die leden van enkele gedemoniseerde minderheden in elkaar slaan, verrassingsaanvallen bij het ochtendgloren, en van gezondheid blakende soldaten die door een ingenomen stad paraderen.

Maar bij nadere beschouwing blijken deze bekende beelden val-

kuilen te bevatten. Het beeld van de oppermachtige dictator personifieert het fascisme, en wekt ten onrechte de indruk dat we dit alles kunnen begrijpen door alleen de leider nader te bestuderen. Dit krachtige beeld, dat nog steeds doorwerkt, is de laatste triomf van de fascistische propagandisten. Het voorziet in een excuus voor landen die het eens waren met hun fascistische leiders of hen tolereerden, en leidt de aandacht af van de mensen, groepen en instanties die hen bijstonden. We hebben een subtieler model van het fascisme nodig, waarin de interactie tussen leider en volk wordt uitgediept, evenals de interactie tussen de partij en de burgermaatschappij.

Het beeld van zingende menigtes voedt de aanname dat sommige Europese volken voorbestemd waren voor het fascisme, en er vanwege het nationale karakter enthousiast op reageerden. Als uitvloeisel van dit beeld is de laatdunkende opvatting ontstaan dat de onvolkomen geschiedenis van bepaalde landen de voedingsbodem vormde voor het fascisme.[30] Dit leidt al snel tot een alibi voor toekijkende landen: hier had zoiets niet kunnen gebeuren.

De fascistische realiteit blijkt echter veel complexer te zijn dan deze beelden doen vermoeden. Zo vertoonde het regime dat het woord 'fascisme' uitvond – het Italië van Mussolini – tot zestien jaar nadat het aan de macht was gekomen weinig tekenen van antisemitisme. Sterker nog, Mussolini had zelfs joodse steun onder de industriëlen en grote landeigenaren, die hem in het begin financieel bijstonden.[31] Hij was dik bevriend met enkele joden, zoals het militante lid van de Fascistische Partij Aldo Finzi. En hij had een joodse minnares, de schrijfster Margherita Sarfatti, auteur van zijn eerste geautoriseerde biografie.[32] Ongeveer tweehonderd joden namen deel aan de Mars naar Rome.[33] Heel anders was het gesteld met het collaborerende Franse bestuur in Vichy van maarschalk Pétain (1940-1944). Dit regime was opzichtig antisemitisch, terwijl het op andere gronden beter als autoritair[34] beschouwd kan worden dan fascistisch, zoals we in hoofdstuk 8 zullen zien. Dus het wordt lastig om een toenemend antisemitisme op te vatten als kenmerkend voor het fascisme.[35]

Een ander verondersteld wezenlijke eigenschap van het fascisme is dat het zich tegen het kapitalisme en de gevestigde burgerij zou afzetten. Vroege fascistische bewegingen hadden minachting voor burgerlijke waarden en mensen die slechts uit waren op 'het verdienen van geld, smerig geld'.[36] Ze vielen het 'internationale financiële kapitalisme' bijna even luid aan als ze de socialisten aanvielen. Ze beloofden zelfs dat ze eigenaren van warenhuizen zouden onteigenen ten gunste van patriottische handwerkslieden en grote landeigenaren ten gunste van boeren.[37]

Maar waar en wanneer fascistische partijen ook aan de macht

kwamen, ze deden niets om deze antikapitalistische dreigementen uit te voeren. Wel brachten ze hun bedreigingen tegen het socialisme grondig en met veel geweld ten uitvoer. Straatgevechten over turf met jonge communisten behoorden tot de meest krachtige propagandabeelden.[38] Zodra ze aan de macht kwamen, verboden de fascistische regimes stakingen. En ze ontbonden onafhankelijke arbeidersbonden, verminderden de koopkracht van loonwerkers en gaven tot grote tevredenheid van de werkgevers veel geld uit aan de wapenindustrie. Geconfronteerd met het verschil tussen woorden en daden omtrent het kapitalisme, hebben geleerden tegenstrijdige conclusies getrokken. Sommigen nemen de woorden letterlijk en beschouwen het fascisme als een soort radicaal antikapitalisme.[39] Anderen, en niet alleen de marxisten, vinden het tegenovergestelde. Volgens hen schoot het fascisme het in nood verkerende kapitalisme te hulp en hield het met ondersteunende maatregelen het bestaande systeem van verdeling van bezit en sociale rangorde overeind.

Dit boek neemt het standpunt in dat wat de fascisten *deden* ons minstens zoveel vertelt als wat ze *zeiden*. Wat ze zeiden kan uiteraard niet over het hoofd worden gezien, want het helpt bij het verklaren van hun aantrekkingskracht. Maar zelfs in het meest extreme geval was de fascistische antikapitalistische retoriek selectief. Terwijl ze het speculatieve internationale geldwezen hekelden (evenals alle andere soorten van internationalisme, kosmopolitisme of globalisering – kapitalisten evenzeer als socialisten), respecteerden ze tegelijkertijd het bezit van nationale producenten, die het sociale fundament van hun van nieuwe energie voorziene natie moesten vormen.[40] Toen ze de bourgeoisie afkeurden, was dit omdat deze te futloos en individualistisch was om een land te versterken, niet om arbeiders hun verdiensten te ontnemen. Wat ze in het kapitalisme bekritiseerden was niet de uitbuiting, maar het materialisme, dat het onverschillig staat ten opzichte van het volk en geen bezieling kan opwekken.[41] In wezen verwierpen fascisten het idee dat de economie een van de belangrijkste stuwkrachten van de geschiedenis is. Voor fascisten was het niet nodig om het slecht functionerende kapitalisme van het interbellum fundamenteel te herordenen; de problemen konden eenvoudig worden opgelost door voldoende politieke inspanningen te richten op volledige werkgelegenheid en productiviteit.[42] Eenmaal aan de macht legden fascistische regimes alleen beslag op bezittingen van politiek tegenstanders, buitenlanders of joden. Dit bracht geen enkele verandering in de sociale hiërarchie teweeg, behalve dat enkele avonturiers een hoge functie kregen. In het uiterste geval vervingen ze de marktwerking door staatsingrepen in de handel, maar op het dieptepunt van de Grote Crisis stemden de

meeste zakenlieden hiermee in. Als het fascisme al 'revolutionair' was, dan was het dat op een bijzondere manier, heel anders dan de betekenis die het woord gewoonlijk tussen 1789 en 1917 had, als een grondige ommekeer in de sociale orde en de herverdeling van sociale, politieke en economische macht.

Toch voerde het fascisme toen het eenmaal aan de macht was enkele veranderingen door die verregaand genoeg zijn om voor 'revolutionair' door te gaan. Tenminste als we dat woord anders willen uitleggen. Tot volle wasdom gekomen verlegde het fascisme de grenzen tussen privé en publiek, waarbij wat tot dan toe onaantastbaar privaat was, sterk werd verzwakt. Het wisselde de invulling van het burgerschap van het genieten van grondwettelijke rechten en plichten in voor deelname aan massale bijeenkomsten om in te stemmen en gehoorzaamheid te tonen. Het hervormde de relatie tussen het individu en het collectief zodanig dat het individu buiten het belang van de gemeenschap geen rechten had. Het breidde de macht van de leidinggevenden – de partij en de staat – uit in een poging alles in de greep te krijgen. Tot slot wekte het agressieve emoties op, die we tot dan toe in Europa slechts van oorlogen en sociale revoluties kenden. Deze veranderingen brachten de fascisten vaak in botsing met conservatieven, die hun basis hadden in families, kerken, sociale geledingen en bezittingen. Hieronder zullen we zien[43] dat als we uitgebreider aandacht besteden aan de ingewikkelde betrekkingen tussen medeplichtigheid, aanpassing en sporadische oppositie waarmee kapitalisten met fascisten aan de macht verbonden zijn, we het fascisme niet eenvoudigweg kunnen beschouwen als een krachtig soort conservatisme. Zelfs niet als het de bestaande omgang met bezit en sociale rangorde handhaafde.

Het is moeilijk het fascisme een plaats te geven in het bekende politieke onderscheid tussen links en rechts. Waren de politiek leiders zich hier, aanvankelijk, van bewust? Toen Mussolini zijn vrienden in maart 1919 bijeenriep op de Piazza San Sepolcro was niet helemaal duidelijk of hij vanaf de linkerzijde de strijd wilde aangaan met zijn voormalige collega's in de Italiaanse Socialistische Partij, of dat hij ze frontaal vanuit rechts wilde aanvallen. Waar in het Italiaanse politieke spectrum zou dat wat hij soms het 'nationaal syndicalisme' noemde, geplaatst moeten worden?[44] In het fascisme bleef deze tweeslachtigheid zelfs altijd aanwezig.

Over één ding waren de fascisten wel duidelijk: ze stonden niet in het midden. De fascistische minachting voor het weke, zelfgenoegzame, schipperende midden stond als een paal boven water (hoewel fascistische partijen die actief op zoek waren naar macht een gemene zaak moesten maken met de elites in het centrum, tegen hun ge-

meenschappelijke linkse vijanden). Hun afkeer van het liberale parlementarisme en van het slappe burgerlijke individualisme, en de radicale klank van de middelen waarmee ze de nationale zwakte en tweedracht wilden bestrijden, botsten altijd met hun bereidheid om praktische bondgenootschappen te sluiten met de nationaal conservatieven tegen het internationale links. Het ultieme fascistische antwoord op het rechtse en linkse politieke spectrum was dat ze deze onderverdeling achterhaald vonden omdat ze 'links noch rechts' waren, uitstegen boven zulke verouderde onderverdelingen en het land wilden verenigen.

Een andere tegenstrijdigheid tussen de fascistische retoriek en de fascistische praktijk betreft de modernisering: de overgang van landelijk naar stedelijk, van handwerk naar industrieel, de verdeling van arbeid, seculiere samenlevingen en technologische rationalisering. Vaak vervloekten de fascisten de anonieme steden en de materialistische vrijdenkerij, en verheerlijkten ze een agrarisch utopia zonder de ontheemding, conflicten en immoraliteit van het stadsleven.[45] Toch waren de fascistische leiders gek op snelle auto's[46] en vliegtuigen,[47] en ze verspreidden hun boodschap met hypermoderne propagandatechnieken en toneelkunst. Zodra ze de macht in handen hadden, voerden ze het industriële tempo van de herbewapening op. Dat maakt het lastig aan te nemen dat het fascisme in wezen een antimodernistische reactie is,[48] of een zich aan de moderne tijd aangepaste dictatuur.[49]

De meest passende oplossing hiervoor is niet het innemen van twee tegengestelde posities, maar het natrekken van de complexe relatie die de moderniteit en het fascisme in de loop van de tijd hadden. Op meerdere momenten bestonden er enorme verschillen in die relatie. Vroege fascistische bewegingen benutten de protesten van de slachtoffers van de snelle industrialisering en globalisering – de verliezers van de modernisering – door, zoveel staat vast, de meest moderne propagandavormen en -technieken in te zetten.[50] Tegelijkertijd vond een verbazingwekkend aantal 'modernistische' intellectuelen de fascistische combinatie van een hightech 'uiterlijk' met aanvallen op de moderne samenleving, die samenging met de afkeer van de smaak van de gewone burger, esthetisch en emotioneel aantrekkelijk.[51] Later, toen ze de macht in handen hadden, kozen de fascistische regimes resoluut de koers van industriële concentratie en productiviteit, van snelwegen[52] en wapens. De behoefte om te herbewapenen nam al snel de plaats in van de droom van een paradijs voor de zwoegende arbeiders en boeren waaruit in de begintijd de brede basis van de beweging had bestaan. Waarna er slechts enkele met rieten daken getooide jeugdherbergen, Hitlers *Lederhosen* voor in het week-

end en foto's van Mussolini's ontblote bovenlijf voor de graanoogst resteerden als teken van hun aanvankelijke plattelandsnostalgie.[53]

Alleen door het hele verloop van het fascisme te volgen kunnen we een verklaring vinden voor de meerduidige betrekkingen tussen het fascisme en de moderniteit. Een verhouding die het zo lastig maakt voor diegenen die op zoek zijn naar de enkelvoudige essentie ervan. In de loopbaan van sommige mensen is deze ambiguïteit terug te vinden. Albert Speer sloot zich in januari 1931 aan bij de partij. Hij was een leerling van Heinrich Tessenow aan de Technische Hochschule Berlin-Charlottenburg, die wat zijn opvattingen over eenvoudige, organische architectuur betreft 'niet modern was, maar in zekere zin moderner dan de anderen'.[54] Speer ging na 1933 door en werd de ontwerper van de monumentale stadsgezichten voor Hitler, en eindigde in 1942-1945 als minister van Bewapening en Munitie en als verantwoordelijke voor de Duitse oorlogseconomie. Maar de fascistische regimes waren uit op een ander soort moderniteit: een technisch vooruitstrevende maatschappij waarvan de moderne elementen waren onderdrukt door het fascistische streven naar integratie en controle.[55]

Velen hebben de ultieme radicalisering van de oorlog van het fascisme – het ombrengen van de joden – beschouwd als ontkenning van de moderne rationaliteit en een terugkeer tot het barbarisme.[56] Maar het is plausibel om deze op te vatten als de in razernij vervallen alternatieve moderniteit van het fascisme. De 'rassenzuivering' van de nazi's koppelde aan de louterende invloeden van de geneeskunde en volksgezondheid van de twintigste eeuw het verlangen van de eugeneticus om de ongezonden en onzuiveren te verwijderen,[57] een esthetica van het perfecte lichaam, en een wetenschappelijke rationaliteit waarin morele criteria irrelevant waren.[58] Er is op gewezen dat het met ouderwetse pogroms tweehonderd jaar zou hebben geduurd om te voltooien wat moderne technologie deed in drie jaar holocaust.[59]

Het ingewikkelde verband tussen fascisme en moderniteit kan niet zomaar worden uitgelegd, en niet met een eenvoudig ja of nee. Het moet worden ontwikkeld tijdens het beschrijven van het verhaal over het in handen krijgen en uitvoeren van de macht door het fascisme.[60] Het meest bevredigende werk over deze materie toont hoe sterkere pragmatische en intellectuele krachten, gericht op een alternatieve moderniteit, antimoderniserende ressentimenten stap voor stap met specifieke wetgeving in bepaalde banen wisten te leiden en te neutraliseren.[61] Voordat we het goed kunnen begrijpen, moeten we de hele weg – de manier waarop het fascisme zijn plannen in praktijk omzette – bestuderen.